

М. М. Мельничук

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка

ВПЛИВ КІНОФАНТАСТИКИ НА КОГНІТИВНУ СКЛАДНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ГЛЯДАЧА

У статті проаналізовано психологічні підходи до розуміння впливу кіномистецтва на особистісні структури глядача. Показано, що зміна структури і змісту свідомості, а також розширення меж усвідомлення особистістю самої себе внаслідок комунікації з науково-фантастичними фільмами може активізувати процеси самопізнання особистості як осмислення й інтерпретації власного «Я» загалом, так і усвідомлення особистістю різних аспектів образу «Я».

Ключові слова: свідомість, кіномистецтво, науково-фантастичний кінофільм, самопізнання особистості.

Постановка проблеми. Важливість психологічних досліджень кіномистецтва полягає в тому, що екранні види художньої культури набули домінуючого значення у сучасному світі мистецтва, яке через свої особливості здатне впливати на духовну організацію особистості, визначати її систему цінностей, формувати світогляд.

Кінофільми, що є важливими феноменами, артефактами культури, можуть виступати, таким чином, знаряддями (знаками-символами), за допомогою яких відбувається соціалізація особистості.

Метою статті є емпіричне дослідження впливу творів кіномистецтва на особистісні структури, когнітивну складність Я-образу глядача та порівняння ефектів впливу кінофільмів, знятих на основі єдиного твору в різних соціокультурних середовищах.

Аналіз мистецтва здійснюється через поняття «значення», «смысл» і «художня комунікація». За основу беруться ідеї культурно-історичної концепції Л.С. Виготського [1] про те, що сприйняття мистецтва здійснюється як творчий акт, пов'язується з його «вбудованістю» в життя людини, варіативно і багатовимірно впливає на особистість.

У діяльнісному підході психологія мистецтва розглядається у ракурсі передачі автором не тільки універсального значення, а й особистісного смислу явища, яке переживає реципієнт. Така трансляція смислу – свідомий і творчий акт щодо діяльності як автора, так і самого реципієнта. Психологічні дослідження, які розвивають ідею О.М. Леонтьєва [7] про мистецтво як діяльність, що відповідає завданню відкриття, вираження й комунікації смислів, проводилися за кількома напрямками. Художнє втілення особистісного смислу – одне з питань смислової концепції мистецтва. Розуміння смислів творів пов'язується з позицією суб'єктів щодо «завдань на смысл» у

контекстах життєвих ситуацій. Д.О. Леонтьєв [8] виділяє 8 видів психологічних засобів, які слугують для втілення смислів у структурі художніх творів: тематику, хроніку, хронотопіку, метафорику, семантику, символіку, архетипіку, архітектоніку.

На наш погляд, особливо цікавий архетипний вид психологічних засобів – більш узагальнених смислових інваріантів. Вони зафіксовані у використаних автором архетипних структурах, міфах або «схематизмах свідомості», релевантних вже не образам окремих об'єктів або явищ, а будові світу художнього твору як цілого. Володіючи іманентними «формотворчими закономірностями» та історично простуючи до самих витоків культури, до міфологічної культури світу, ці схематизми слугують інваріантній «формі осмислення й переосмислення людиною подій та обставин її життя, а отже, і культурно-заданій формі індивідуального переживання» [2, с. 67]. Будуючи свій твір на тих чи інших культурних схематизмах або ламаючи їх, автор тим самим направляє процеси осмислення глядачем змісту твору. Так, новозавітна архетипіка лежить в основі екранізованого роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита». Архетипна основа вписує зміст твору в абсолютно визначений соціокультурний аспект, направляючи процеси осмислення у конкретне русло.

У рамках діяльнісного підходу розвивається особливий напрям – психосемантичне дослідження мистецтва. Зміна категоріальної структури свідомості розглядається як наслідок творчих процесів суб'єкта з осмислення себе і світу, що стимулюється спілкуванням із творами, які містять систему категорій художника-автора. Важливою проблемою психосемантики є співвідношення емоційних впливів і власне семантичних, смислових впливів [11].

Експериментальне дослідження науково-фантастичного фільму А. Тарковського «Сталкер»,

проведене В.Ф. Петренком із позиції психосемантики, показало, що оцінка фільму як «вдалого», «гарного» тощо прямо залежить від ступеня життєвості, близькості досліджуваному. Також у цьому дослідженні проводилося зіставлення результатів методик семантичного диференціала й особистісних конструктів, яке показало, що існує пряма залежність між оцінкою фільму і ступенем когнітивної диференціації сприйняття досліджуваним героїв фільму, тобто існує зв'язок кількості особистісних конструктів із глибиною проникнення в науково-фантастичний фільм [11].

Дослідження усвідомлення семантичних аспектів «Я» внаслідок впливу сучасного символічного кіномистецтва було проведено В.Г. Грязєвою-Добшинською [3]. Нею був виявлений цілісний ефект впливу авторського кіномистецтва на семантичний простір суб'єктів – тенденції посилення й інтеграції аспектів «Я» глядачів. Найбільше цей ефект, на її думку, притаманний кінофільмам режисерів А. Тарковського, Ф. Фелліні, П. Грінуея.

До зарубіжних досліджень впливу мистецтва та ЗМІ на свідомість людини можна віднести, наприклад, дослідження усвідомлених мотивів переваги змісту кінофільмів і телевізійних програм, а також вивчення структури свідомості у межах концепції когнітивних конструктів Дж. Келлі [5]. Блоуером і Маккой було проведено крос-культурне дослідження сприйняття змісту кінофрагментів. Результати дослідження показали, що австралійські глядачі, на відміну від гонконгських китайців, сприймали емоційний зміст фільму краще, ніж його сюжет. Дослідження конструктів репертуарної решітки показало, що у гонконгських китайців конструкти більш конкретні й спільні для всіх, тоді як у австралійців – більш розкидані та індивідуальні [6].

Як бачимо, дослідження, присвячені свідомому сприйняттю різних творів мистецтва, зокрема науково-фантастичних кінофільмів, у сучасній психології досить різноманітні. Культурно-історичний, діяльнісний і психосемантичний підходи в психології мистецтва досліджують зміну смислового рівня свідомості в процесі сприйняття твору особистістю. Свідома діяльність реципієнта й автора зумовлена досвідом проживання й осмислення життя, що і забезпечує вплив творів мистецтва на людину. Вплив мистецтва на зміст і структуру свідомості особистості може виявлятися на смислового («особистісний смисл» художньої комунікації) або концептуальному (психосемантична структура самосвідомості) рівнях.

Проте залишається недостатньо вивченим вплив кіномистецтва на особистісні структури в процесі «діалогу» особистості глядача та персоніфікованої особистості автора кінофільмів, зокрема під час перегляду науково-фантастичних творів.

Виклад основного матеріалу. Фантастичне містить проблему Іншого та Інакшого як того, що лежить за межами людської свідомості й самого процесу пізнання, як радикально нового і непізнаного. Основною специфічною якістю науково-фантастичних кінофільмів можна назвати сам феномен фантастичного, уявного, метафоричного, який включає в себе, на відміну від творів жанру фентезі, потужну раціоналістичну, пояснюючу складову частину. Така діалектична взаємодія між ірраціональним і раціональним, трансльована в науково-фантастичних творах, може актуалізувати внутрішню активність особистості у процесі визначення неоднозначних і невизначених феноменів як зовнішньої реальності – актуалізація об'єктивного пізнання навколишнього світу, так і внутрішньої реальності – актуалізація суб'єктивного пізнання самого себе – самопізнання. У першому випадку буде актуалізуватися об'єктивне пізнання навколишнього світу, у другому – суб'єктивне пізнання самого себе – самопізнання особистості.

Іншим аспектом специфіки науково-фантастичних творів можна назвати трансляцію позиції Іншого в особливій формі. Інший у цих творах представлений не як Антагоніст, а як Непізнаний Інший (Інакший). Стратегія взаємодії з цим Іншим – пізнання, а не протиставлення і протистояння. Таке ставлення до Іншого (Інакшого) передбачає можливість діалогу та конструктивної взаємодії, а не суперництва і конфлікту. Психологічний вплив науково-фантастичних кінофільмів полягає в актуалізації процесів пізнання Іншого, Інакшого і самопізнання самого себе як Іншого.

Таким чином, зміна структури і змісту свідомості, а також розширення меж усвідомлення особистістю самої себе внаслідок комунікації з науково-фантастичними фільмами може активізувати процеси самопізнання особистості як осмислення й інтерпретації власного «Я» та як усвідомлення особистістю різних аспектів образу «Я».

Під час відбору кінофільмів для емпіричного дослідження ми врахували наявність певної позиції автора твору. На нашу думку, саме авторська позиція режисера А. Тарковського на створення науково-фантастичних кінофільмів є найбільш адекватною для нашого дослідження.

Оптимальним контингентом досліджуваних вважаємо студентів юнацького віку, оскільки: 1) студентство – це період розвитку, що найбільше залежить від конкретних соціально-історичних умов. Тому студенти найбільш сензитивні до змін у суспільстві, трансформацій ціннісних орієнтацій і смислоутворюючих життєвих установок; 2) студентство – початок ранньої дорослості, і соціальний статус студента характеризується наявністю великої внутрішньої активності особистості, яка необхідна для освоєння нової професійної і соціальної ідентичності. Актуальність тематики творів

Таблиця 1

Динаміка рівня когнітивної складності студентів до і після перегляду кінофільму

Експериментальні серії	Рівень когнітивної складності				Статистичний критерій ϕ^* Фішера
	низький (1–3 фактори)		високий (4–5 фактори)		
	п	%	п	%	
1 серія – до перегляду кінофільмів	64	83	13	17	$\phi = 1,97$ $p < 0, 028$
2 серія – після перегляду к/ф «Соляріс» реж. А. Тарковського	59	77	18	23	
3 серія – після перегляду к/ф «Соляріс» реж. С. Содерберга	68	88	9	12	

для цієї вибірки може визначатися ставленням до наукового пізнання у студентів, основною діяльністю яких є професійна освіта.

Виходячи з цього, нами було проведено дослідження, спрямоване на вивчення специфіки впливу науково-фантастичних кінофільмів на особистісні структури, а саме на рівень самопізнання індивідуальності студентів за допомогою аналізу динаміки когнітивної складності досліджуваних.

Для цього було відібрано два кінофільми, що знімалися на основі одного твору польського фантаста С. Лема [9] «Соляріс» у різних соціокультурних середовищах: «Соляріс» вітчизняного режисера А. Тарковського та «Соляріс» американського режисера С. Содерберга.

Дослідження проводилося серед студентів психолого-педагогічного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка віком від 21 до 23 років (77 осіб) протягом 2015–2018 рр.

Методи дослідження: емпіричний – методика «Техніка репертуарних решіток» (за Дж. Келлі) [15]; математичної статистики – статистичний критерій кутового перетворення Фішера – ϕ і факторний аналіз.

Досліджуваним пропонувалося вибрати 10 із 25 репродукцій картин для оцінювання (елементи), які виконані в різних техніках напряму символічного живопису. Таким чином, під час вибору зображень досліджуваними реалізувалася можливість здійснення проєкцій існуючого стану, важливої проблеми, назрілого конфлікту. Репродукції з символічними зображеннями були підібрані відповідно до архетипів на різних етапах процесу індивідуалізації – Мати, Дитина, Персона, Тінь, Аніма, Анімус, Самість (область символічного за К.-Г. Юнгом). Із запропонованих рольових образів, які відображають символи індивідуалізації за К.-Г. Юнгом [14], досліджувані обирали рольові образи для «Я» та значимих «Інакших». У подальшому аналізі переваги у виборі рольових образів узагальнювалися в одну символічну роль.

Аналіз результатів дослідження, отриманих за методикою репертуарних решіток (за Дж. Келлі), проводився за допомогою процедури факторного

аналізу з метою визначення рівня когнітивної складності студентів (див. табл. 1).

Результати першої серії дослідження свідчать, що більшість респондентів (83%) мають спрощеність, слабку диференційованість, нероздільність структури рольового репертуару особистості (1–3 фактори), що вказує на низький рівень когнітивної складності. 17% досліджуваних студентів мають сильнішу диференціацію та інтеграцію структури рольового репертуару особистості (4–5 факторів), що свідчить про достатньо високий ступінь когнітивної складності.

Метою другої серії нашого дослідження стало визначення рівня когнітивної складності респондентів після перегляду к/ф «Соляріс» А. Тарковського. Результати дослідження показали, що відсоток досліджених (77%), які убачають менше відмінностей між рольовими образами і структура рольового репертуару яких слабо організована, тобто з низьким рівнем когнітивної складності, дещо падає (на 6%). Відповідно 23% досліджуваних студентів характеризуються високим рівнем когнітивної складності.

Оцінюючи результати третьої серії дослідження після перегляду к/ф «Соляріс» С. Содерберга, бачимо, що 88% респондентів мають низький рівень когнітивної складності. Високий рівень когнітивної складності виявився у 12% досліджуваних, які оперують більшим числом рольових образів і мають організовану систему рольового репертуару.

Порівнюючи ефекти впливу обох стрічок, можна говорити, що після перегляду кінофільму «Соляріс» режисера А. Тарковського збільшується ступінь диференціації та інтеграції структури рольового репертуару особистості та зростає когнітивна складність більшою мірою, ніж після впливу кінофільму «Соляріс» режисера С. Содерберга.

Узагальнюючи отримані дані, можна сказати, що кінофільм «Соляріс» режисера А. Тарковського краще сприяє розвитку когнітивної складності глядача через збагачення структури рольового репертуару особистості, а отже, і більшому розвитку самопізнання, що може впливати на ефективну соціалізацію в багатогранному полікультурному

суспільстві, в якому велика кількість субкультур і соціальних груп вимагає від особистості гнучкості у сприйнятті себе та інших.

Кінофільм «Солярис» режисера С. Содерберга не вплинув на структуру рольового репертуару особистості та рівень когнітивної складності. Це можна пояснити тим, що вказаний кінофільм, створений у чужорідному соціокультурному середовищі, транслює неактуальні в нашій культурі рольові образи.

Висновки. Таким чином, отримані нами результати дозволяють зробити висновок про те, що виявлені ефекти впливів науково-фантастичних кінофільмів на особистісні структури, когнітивну складність Я-образу показують сприйнятливості досліджуваних студентів до культурної специфіки історії пізнання, яка транслюється в кінофільмах, створених у різних соціокультурних середовищах.

Перспективу подальших розвідок вбачаємо в дослідженні архетипічних образів (елементів), включених у факторну структуру когнітивної складності Я-образу досліджуваних.

Література:

1. Выготский Л.С. Психология искусства. Москва : Педагогика, 1987. 244 с.
2. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 200 с.
3. Грязева-Добшинская В.Г. Современное искусство и личность: гармонии и катастрофы. Москва : Академический проект, 2002. 402 с.
4. Дашкова Т., Степанов Б. Фантастическое в фильмах Андрея Тарковского Солярис и Сталкер. Москва : Новое литературное обозрение, 2006. С. 311–344.
5. Келли Дж. Теория личности. Психология личных конструктов / пер. с англ. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 249 с.
6. Кросс-культурная психология. Исследования и применения / пер. с англ. Харьков : Изд-во Гуманитарный центр, 2007. 256 с.
7. Леонтьев А.Н. Некоторые проблемы психологии искусства. *Избранные психологические произведения* : в 2 т. Т. 2. Москва : Педагогика, 1983. С. 251–261.
8. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, сравнение и динамика смысловой реальности. Москва : Смысл, 1999. 487 с.
9. Лем С. Фантастика и футурология / пер. с пол. С.Н. Макареца ; под ред. В.И. Борисова. Москва : ООО «Издательство АСТ», ЗАО НЛП «Ермак», 2004. 591 с.
10. Моргун В.Ф. Личность и игра: многомерный психолого-педагогический анализ. *Проблемы освоения театральной педагогики в профессиональной подготовке будущего учителя* : Материалы Всесоюзной науч.-практ. конференции / под ред. И.А. Зязюна, И.Ф. Кривоноса. Полтава : ПГПИ имени В.Г. Короленко, 1991. С. 246–249.
11. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. Москва : Изд. МГУ, 1997. 400 с.
12. Тодоров Ц. Введение в фантастическую литературу. Москва : Дом интеллектуальной книги, 1997. 144 с.
13. Хендерсон Дж. Психологический анализ культурных установок / пер. с англ. Москва : Добросвет, 1997. 219 с.
14. Юнг К.Г. Архетип и символ / пер. с англ. Москва : Ренессанс, 1991. 380 с.
15. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности / пер. с англ. Москва : Прогресс, 1997. 236 с.
16. Шкуратова И.С. Когнитивная сложность как основа толерантного мышления. *Век толерантности*. 2003. № 5. С. 26–45.

Мельничук М. М. Воздействие кинофантастики на когнитивную сложность личности зрителя

В статье проанализированы психологические подходы к пониманию влияния искусства на личностные структуры зрителя. Показано, что изменение структуры и содержания сознания, а также расширение границ осознания личностью самой себя в результате коммуникации с научно-фантастическими фильмами может активизировать процессы самопознания личности как осмысления и интерпретации собственного «Я» и как осознания личностью различных аспектов образа «Я».

Ключевые слова: сознание, киноискусство, научно-фантастический фильм, самопознания личности.

Melnychuk M. M. Impact of fantastic films on the cognitive difficulty of the individual personality

The article analyzes psychological approaches to understanding the influence of art on the personal structure of the viewer. It is shown that the change in the structure and content of consciousness, as well as the expansion of the boundaries of self-awareness as a result of communication with science fiction films can activate the processes of self-knowledge of the individual as the understanding and interpretation of his own "I" and as the awareness of the personality of various aspects of the image of "I". The psychological approaches to understanding the impact of art on unconscious and conscious person's structures are analyzed in the article. It is shown that the resource potential of a fiction cinema's works is defined by specificity, which is broadcasting stories of human's cognition and self-knowledge by them.

Key words: consciousness, cinema, sci-fi movie, self-identity.